

Súlrad s krajinou – nevyhnutné kritérium rozvoja osídlenia

I. Thurzo: Harmony with Landscape – Unavoidable Criterion of the Development of Settlement. Život. Prostr., Vol. 33, No. 2, 67–70, 1999.

The contribution deals with the development of town settlement. It points at the crisis of towns and shortcomings of life in them as well as at proposals of improvement. In historical survey it follows from the development of urbanistic-regional thinking in Czechoslovakia in the period between the World War 1 and 2, organisation and development of research after the World War 2 especially in view of Slovakia. It points at some mistakes of official conceptions of the development of the area and settlement structure in the past, when directive system prevailed without the linkage to landscape in spite of the fact that the results of research were known. Slovakia is a country with dissected relief with unequal possibilities for development of larger settlements. Therefore on the level of regional and state conceptions of settlements development is unavoidable to set out from the evaluation of landscape potential especially regarding the differentiation of lowlands, basins and mountains and mutual comparison of spatial capacity of intramontaineous basins. The contribution pays attention to the limits of development of certain previously preferred towns in a very dissected relief.

Vývin sídel si nemožno odmyslieť od vývinu ľudskej civilizácie. Centrami sídelnej sústavy sú mestá. Majú niekoľkotisícročnú tradíciu, za najstaršie mesto sveta sa pokladá Jericho v Palestíne.

Problematika vývinu dnešných miest už desaťročia prifahuje pozornosť teoretikov i praktikov. Huse (1995) v knihe o Le Corbusierovi cituje jeho slová z r. 1925: *Mestá ... nie sú efektívne. Slúžia telu, ale k duchu sa stavajú ako protivník. Neporiadok, ktorý sa v nich znásobuje, je urážlivý.* Le Corbusier charakterizoval mesto ako *olúpenie prírody človekom, ... akt človeka proti prírode.* O hlavných mestách napísal, že *ich rast znamená ich chorobu alebo smrť.* V súvislosti s Aténskou chartou r. 1962 poznamenal: *Kríza ľudstva je vo veľkých mestách veľmi zreteľná a pôsobí na celú Zem. Mesto už nezodpovedá svojej funkcii ochraňovať ľudí a ochraňovať ich dobre.*

Hruška (1947) konštatoval, že *naše mestá sú dnes nečistým, neradosným, z prírody vytrhnutým skladištom pracovných síl.* Najmarkantnejšie dokumentujú *rozkladný stav ľudskej tvorby v krajine ústredné mestá*, prejavujúce sa akoby *zachvátené istým rakovinovým bujnením, všetko nové sa v nich prejavuje ako zhluk fragmentov bez vnútornej organickej väzby* (Hruška, 1946).

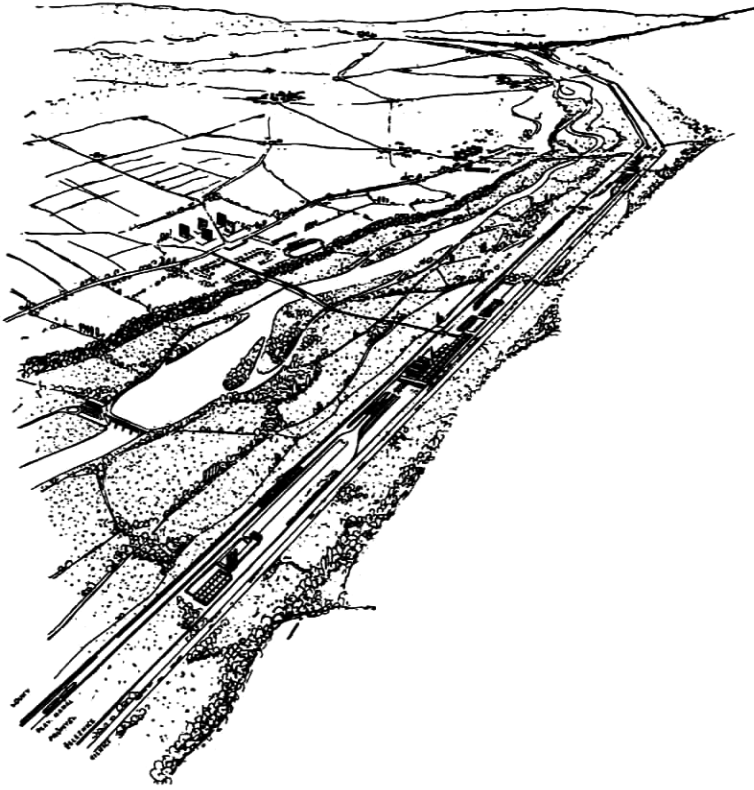
Moderné mestá sa stali strediskami kultúry a vedy,

ale aj technokracie a byrokracie. *Dnešná svetová politika a ekonomika je strhnutá nezmyselnou logikou budovania umelej zemegule diaľnic, letísk a mrakodrapov do kčča, ktorý stále zjavnejšie odhaľuje jej úplnú zvrátenosť. ... Mocenské centrum, ktoré sa ustanovilo do polohy hlavného mesta, urobilo zo zvyšku krajiny perifériu* (Keller, 1993).

Už dávnejšie je isté, že problémy rozvoja miest súvisia s rozvojom spoločnosti, že ich treba chápať vo vzťahu nielen s ich širším zázemím a krajinným prostredím, ale aj s rozvojom celých sídelných sústav, dopravy a národného hospodárstva.

Ebenezer Howard sa na rozhraní 19. a 20. storočia snažil riešiť problémy rozvoja osídlenia decentralizáciou veľkých miest a výstavbou záhradných miest. N. A. Miljutin r. 1930 propagoval usporiadanie miest do súbežných pásov zelene, bývania, verejných budov, výroby a dopravy (pásové mesto). V tých časoch Le Corbusier navrhoval nahradiť centrum Paríža vežovými domami.

Lákavá bola ponuka stavať úplne nové mestá podľa veľkorysej koncepcie na "zelenej lúke", najmä v prípade nových hlavných miest. Tak už r. 1791 Pierre L'Enfant navrhol riešenie Washingtonu ako sídla vlády Spojených štátov amerických. V r. 1912 vyhlásili Canberru, na ktorej riešenie vypísali urbanistickú súťaž, za nové

Úprava stredného toku Moravy pri Přerove (časť výrobného pásu). Idealizovaná predstava (podľa E. Hrušku, 1946).

hlavné mesto Austrálie. Nové brazílske hlavné mesto Brazília stavali na základe víťazného projektu Lucia Costu zo súťaže r. 1957.

Medzivojnové Československo bolo krajinou, kde sa rozvíjalo skúmanie rozvoja miest a osídlenia, robili sa koncepčné práce s rozsiahlym územným poňatím, rozvíjala sa regionalistická činnosť, realizovali sa významné urbanistické diela. Na Masarykovej akadémii práce (MAP) bol r. 1922 vytvorený Československý ústav pre stavbu miest. Na pôde "brnianskej urbanistickej školy", najmä na základe súťaže na regulačný plán Brna r. 1927 konštatovali, že mesto nemožno vyvážene plánovať bez širších sídelných, dopravných a sociálnych súvislostí jeho zázemia. Budovanie "baťovských" miest Zlín a Otrokovice v údolí Dřevnice na Morave bolo ukázkou "totálneho funkcionalistického urbanizmu". J. A. Baťa so spolupracovníkmi r. 1937 predložili verejnosti predstavu o územnom rozvoji Československa ako štátu pre 40 mil. ľudí s dôrazom na hľadiská technické a hospodárske. Vybudovanie dopravy pokladal za základ budovania štátu.

Osobitne na Slovensku pochádzajú určité koncepčné predstavy v oblasti sídelnej štruktúry z prvej štvrtiny 20. storočia. Prejavili sa v návrhoch Júliusa Kustru (za 1. svetovej vojny ako súčasť legionárskeho programu) a Fedora Ruppeldta (po 1. svetovej vojne). Oba nezávisle od seba načrtli predstavu nového hlavného mesta Slovenska (ako krajiny, oslobodenej z uhorského područia) a obaja ho umiestnili v Turci. Ruppeldt vtedy vyslovil zásadu, že tento sídelný útvar treba budovať ako záhradné mesto, ktoré by bolo vzorom sociálne spravodlivého, demokratického a hygienicky riešeného organizmu.

Na poli regionalizmu za prvej Československej republiky vyvíjala bohatú činnosť Národohospodárska župa stredoslovenská so sídlom vo Zvolene, dôsledne sa stavala proti centralizácii v Bratislave.

Po 2. svetovej vojne v Československu nadobudli inštitucionálnu povahu práce urbanistického charakteru v Zemskom študijnom a plánovacom ústave, založenom r. 1945 v Brne, a v podobnom, založenom r. 1947 v Prahe. Oba ústavy boli r. 1948 zrušené. Na Slovensku sa v tom čase robili práce koncepčného charakteru v Štátnom plánovacom úrade v Bratislave. Otázkam regionalizmu sa vtedy teoreticky venoval napr. Pimper (1948). Uvádza, že *ohromné scentralizované metropoly sú vlastne sociologický prežitok ... v budúcich storočiach pôjde sociálna racionalizácia smerom decentralizujúcim*. Hruška (1945) postrehol, že *náprava v doterajšej chaotickej urbanizácii kraja môže vzniknúť iba z poznania ústrojných vzťahov v organizme krajiny a vyšiel s podnetom postaviť činnosť architektov pri riešení otázok osídlenia na základ objektívneho, vedecky preukázaného poznania, lebo úlohy a požiadavky súčasnej starostlivosti o krajinu sú také komplexné, že sa tu už nemožno spoliehať iba na cit a zdravý tvorivý inštinkt*. Upozornil, že *sídlisko, pokiaľ sa chce zdravo rozvinúť, ... musí sa podriaďiť zákonom nadradeného krajinného organizmu*. Konštatoval, že *krajina je "organizmus", kde akékoľvek dianie je príčinne závislé od všetkých ostatných zložiek... Východiskom technickej a výtvarnej koncepcie sa stáva priestor ... Rastúci záujem o otázky nadradeného plánovania sa u nás dosiaľ prejavoval prevažne v štúdiu dopravnotechnických a hospodárskych otázok*. Zároveň sa dotkol aj myšlienky regionalizmu a ako vrcholné riešenie tejto problematiky odporučal priestorový plán.

V neskorších rokoch sa problematikou územného plánovania začali zaoberať štátne ústavy rajónového

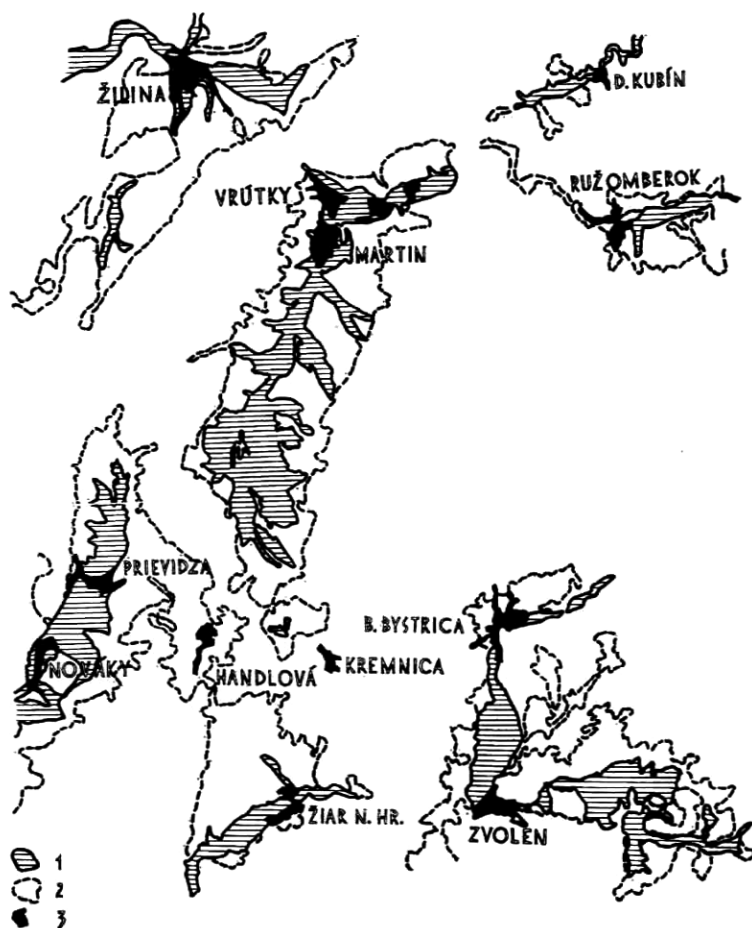
plánovania v Prahe a v Bratislave, z času na čas sa ich názvy menili, napokon sa pražský ústav stal známym ako TERPLAN a bratislavský ako URBION. Po zmenách r. 1968 vznikla Slovenská urbanisticko-projektová organizácia (SUPO) s centrárou v Banskej Bystrici, ktorú neskôr pohltil URBION.

V Prahe a Brne pôsobil Výskumný ústav výstavby a architektúry (VÚVA). Na Slovensku dlho nebolo takéhto pracoviska; neskôr, pomerne krátko, v Bratislave pôsobilo Slovenské výskumné a vývojové centrum urbanizmu a architektúry (CUA), ktoré potom takisto pohltil URBION. Okrem toho v Bratislave pôsobil Výskumný ústav oblastného plánovania (VÚOP).

V 60. rokoch vznikol z celoštátneho hľadiska významný *R-projekt* (t. j. územno-technické podklady na posudzovanie a tvorbu koncepcie investičnej výstavby), spracovaný spoločne v spomenutých ústavoch rajónového plánovania. Obsahoval komplexné analýzy činiteľov územného rozvoja z celého Československa.

Pozoruhodný materiál obsahovala *Štúdia o vývoji osídlenia a komplexnej infraštruktúry na Slovensku do r. 1980*, spracovaná v Bratislave r. 1967. Jej súčasťou bola mapa, rozdelená štvorcovou sieťou s vyznačením územno-technických činiteľov. V r. 1968 spracoval vtedajší Československý inštitút pre územné plánovanie v Bratislave (neskorší URBION) tzv. *Štúdie možností rozvoja krajov*, ktoré obsahovali aj porovnávacie hodnotenia priestorov okolo miest a priemyselných stredísk s ich výsledným poradím. Územnotechnickým hodnotením priestorov na základe ich prirodzeného geomorfologického vymedzenia sa zaoberala *Expertíza 19* z Ústavu stavebníctva a architektúry SAV, spracovaná r. 1969. Pod hlavičkou vtedajšieho Ministerstva výstavby a techniky SSR vyšli r. 1970 *Zásady koncepcie hlavných smerov urbanizácie Slovenska*. Vychádzali v podstate z objektívnych hodnotení, ale boli už signálom nasledujúceho *Projektu urbanizácie SSR*, poznačeného typickými znakmi vtedajšieho direktívneho rozhodovania.

Nezávislejšie a objektívnejšie sa spracúvali úlohy vo Výskumnom ústave oblastného plánovania v Bratislave, ako napr. *Predpoklady vytvárania sídel obvodného a oblastného významu* z r. 1970 a *Funkcia sídelných centier v rozvoji štruktúry osídlenia* z r. 1975. Nezávislejšie od oficiálnych direktívnych tendencií sa spracúvali úlohy aj na geogra-

Príklad priestorových limitov kotlinových miest (Expertíza 19, Ústav stavebníctva a architektúry SAV, 1969): 1 – plochy optimálne zastaviteľné (do 5 % sklonu), 2 – plochy maximálne zastaviteľné (do 20 % sklonu), 3 – zastavané plochy miest a mestských aglomerácií

fických pracoviskách – Geografickom ústave SAV a Prírodovedeckej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. V práci VÚVA Praha *Kritéria racionálneho rozvoje osídlení* z r. 1968 sa objavili vtedy nekonvenčné stanoviská k strediskovej sústave sídel, najmä v prípade stredísk oblastného významu a hlavných miest. Práca toho istého ústavu *Pravidla plánování a stavby sídlišť* z r. 1966 obsahuje základné znaky na posudzovanie možností rozvoja sídel z hľadiska prírodných podmienok. V *Atlase SSR* z r. 1980 boli publikované geografické podklady na posudzovanie možností rozvoja osídlenia a dopravy. Kritické stanovisko k spomenutému *Projektu urbanizácie SSR* sa objavilo v práci *Sociogeografická regionalizácia SSR*, ktorú spracovali na PRIF UK v Bratislave r. 1987. Nezávislé pohľady sa objavili aj v práci *Ekologické hodnotenie*

územia – Stredoslovenský kraj, ktorá vyšla pod hlavičkou Stavoprojektu v Banskej Bystrici v r. 1981–1983 v spolupráci s pracoviskom krajinnej ekológie SAV.

Po zmenách r. 1989 sa zdalo, že sa uvoľní a rozšíri priestor pre naozaj objektívny výskum možností rozvoja sídelnej štruktúry, celkom nezávislý od dovtedajších direktívnych tendencií. V URBION-e v Bratislave sa začali spracúvať varianty návrhov rozvoja osídlenia na Slovensku už podľa nových hľadísk. Ako naprotive však bolo v týchto rokoch zrušené Stredisko pre životné prostredie, Výskumný ústav oblastného plánovania a Útvar hlavného architekta mesta Bratislava (kde sa robili aj niektoré práce regionálneho charakteru). Administratívnym rozhodnutím bol fakticky zrušený aj URBION, začlenením do Slovenskej agentúry životného prostredia s centrárou v Banskej Bystrici. Do procesu tvorby urbanistických a regionálnych koncepcií vstúpili súkromné spoločnosti.

Predošlý politický systém vstupoval do osídlenia hrubozrnným spôsobom. Oficiálne plánovanie sídelného rozvoja sa dostávalo do byrokratických, centralisticky ponímaných schém s výhľadovou presnosťou až na jediného obyvateľa, či je neprirodené a nereálne. Tieto ciele ďalej sledovala praktická politika. Centralistický charakter tohto modelu bol zjavný z toho, že krajské mesto malo vždy byť najväčším v kraji a okresné najväčším v okrese, pričom sa nebrali do úvahy prírodné, resp. územno-technické podmienky rozvoja sídel, doložené výsledkami výskumu, ani dovtedajšie vývinové trendy alebo kultúrne tradície. Pašiak (1990) upozorňuje na to, že prírodné podmienky sa môžu stať limitujúcimi činiteľmi rastu sídel (napr. prehustenie kotlín, nedostatok pitnej vody). Poukazuje na to, že aj prírodné podmienky osídlenia majú svoje ekologické hranice. Ich prekročenie vážne ohrozuje kvalitu života v sídlach. Činčura (1974) osobitne upozornil na význam reliéfu: ... *otázky rastu mestských sídel v reliéfe kotlín, ktorý je pre Slovensko charakteristický, treba zvažovať veľmi citlivo, pretože pri urbanizácii kotlín sme striktné limitovaní priestorom. ... Reliéf tu predstavuje často rozhodujúcu zložku prírodnej krajiny.* Konštatoval ďalej, že k mestám s najvyššími hodnotami reliéfu patria napr. Banská Bystrica a Považská Bystrica. Banská Bystrica je podľa neho príkladom značného obmedzenia homogenity reliéfu a Považská Bystrica má z tohto hľadiska extrémne podmienky, prakticky bez ďalších možností rozvoja. Pritom práve tieto dve mestá sa v minulých desaťročiach stali príkladom prudkého rozvoja výstavby, s protirečivou nadmernou expanziou do okolitej krajiny. V iných prípadoch prudkého rastu kotlinových miest, napr. Košíc, Martina alebo Prievidze, sa takáto protirečivosť neprejavila, keďže ležia vo voľnejších priestoroch, ktoré nie sú natoľko limitované reliéfom. Banská Bystrica bola r. 1949 pri vzniku krajov najmenším krajským mestom, jej roz-

voj bol však stimulovaný politicko-administratívnymi metódami. Snahy o pokračovanie tohto trendu trvajú aj naďalej. Naproti tomu susedná oblasť na juhu stredného Slovenska je známa populačnou stagnáciou až depresiou. Bezák (1996) uvádza, že *s ohľadom na ekologickú labilitu vnútrokarpatských kotlín treba veľmi trpezlivo a seriózne posudzovať aj návrhy na vytvorenie makroregionálneho centra v strede Slovenska. ... Preto akékoľvek nekritické preceňovanie významu Banskej Bystrice a jej povyšovanie na úroveň Bratislavy alebo Košíc treba považovať nielen za zbytočné, ale aj škodlivé.* To sa týka celého priestoru Zvolenskej kotliny s ohľadom na kritéria Výskumného ústavu výstavby a architektúry v Prahe z r. 1966, keďže napr. výskyt hmly v tejto kotlině vysoko prekračuje kritickú hranicu – 60 dní v roku.

Mestá nie sú cieľom, ale prostriedkom na život človeka. Urbanizačná megalománia je jedným z krízových javov. Slovensko je krajina s členitým reliéfom, prírodne neobyčajne rozlíšená. Jeho sídelná sieť by sa mala rozvíjať v súlade s prírodnými podmienkami, rozvoj osídlenia by nemal prekračovať únosnú mieru a preťažovať krajinné prostredie. Problémom by sa malo predchádzať. Politické a technokratické hľadiská nemožno uprednostňovať na úkor krajiny a prírodného prostredia. V tomto zmysle sú k dispozícii výsledky výskumu, ktoré by sa mali premietnuť do pragmatickej, inštitucionálnej roviny.

Literatúra

- Baťa, J. A. a kol., 1937: Budujme štát pro 40 mil. lidí. Tisk, Zlín.
 Bezák, A., 1996: Priestorová efektívnosť a spravodlivosť. Parlamentný kuriér, 4, 31, p. 92–94.
 Činčura, J., 1974: Niektoré aspekty urbanizácie vo vzťahu k reliéfu Slovenska. Architektúra a urbanizmus, 8, 2, p. 43–53.
 Hruška, E., 1945: Příroda a osídlení. E. Grégr a syn, Praha.
 Hruška, E., 1946: Krajina a její soudobá urbanisace. B. Pyšvejc, Praha.
 Hruška, E., 1947: Urbanistická forma. Osídlení a plán. Vlast nákl., Praha
 Huse, N., 1995: Le Corbusier. Votobia, Olomouc.
 Keller, J., 1993: Až na dno blahobytu. Hnutí Duha, Brno.
 Mazúr, E. a kol., 1981: Funkčná delimitácia reliéfu pre hospodárske využitie na príklade SSR. Veda, Bratislava.
 Pašiak, J., 1990: Sídelný vývoj. Veda, Bratislava.
 Pimper, A., 1948: Budoucnost našich měst a vesnic. Univerzum, Praha.
 Ruppeldt, F., 1919: Hlavné mesto Slovenska. Turčianska Slovenská národná rada. Turčiansky Sv. Martin.

Ing. arch. Igor Thurzo (1933), architekt-urbanista, Žižkova 42, 811 02 Bratislava